

A jelen írás a Páneurópai Piknik határnyitás történetében játszott szerepéről szól, az ismert tényekről és ismeretlen, részben csak gyanított vagy feltételezett körülményekről. Először a már bizonyosnak látszó tényeket ismertetem, ezután térek ki a Piknik helyével kapcsolatos kérdésekre, végül pedig néhány, mindmáig homályos eseményt fogok érinteni.

Mit tudunk tehát többé-kevésbé megbízhatóan? A magyar határon 1989. május 2-án kezdődött meg a vasfüggöny lebontása. Németh Miklós miniszterelnök kormánya erre csak utólag, május 18-án adta ki a hivatalos utasítást, ám ennek politikai-taktikai oka volt: a kormány több mint két hétig kivárt, vajon nem emel-e a vétót a Szovjetunió a bontás ellen. Németh Miklós miniszterelnök Gorbacsov főtitkárt ugyan már március 3-án Moszkvában tájékoztatta a magyar szándékról, és Gorbacsov azt nem ellenezte, de Budapesten sohasem tudhatták, hogy Moszkvában éppen merről fúj a szél. Tény azonban, hogy a május 2-án megkezdett munkálatok ellen nem érkezett szovjet tiltakozás, és június közepéig, amikor a Páneurópai Piknik ötlete felmerült, már nyilvánvalóvá vált, hogy a vasfüggöny a nyugati határon hamarosan teljesen eltűnik.

Az ötletet, mint tudjuk, 1989. június 20-án Debrecenben fogalmazták meg először, gazdája Mészáros Ferenc volt, a Magyar Demokrata Fórum tagja. Debrecenben aznap Habsburg Ottó tartott előadást. Mészáros az ezt követő vacsorán tette meg javaslatát, amelyet megvitattak, és többen azonnal felkaroltak. A védnökként felkért Dr. Habsburg vállalta a feladatot. A szervezők most Pozsgay Imrével kerestek kapcsolatot, akit sikerült második védnöknek megnyerniük. Ezzel tehát egyrészt a Páneurópa Unió elnöke s az Európai Parlament képviselője, Habsburg Ottó, másrészt pedig Pozsgay államminiszter és PB-tag állt a rendezvény mögé.

Az alap gondolat viszonylag egyszerűnek tűnt, kivitelezése azonban hatalmas szervezői munkát igényelt. A terv, amelynek megvalósításához Sopron környékét választották, eredetileg mindössze abból állt, hogy a falvak lakói az osztrák-magyar határon innen és túl, akiket a vasfüggöny évtizedekig elválasztott egymástól, találkozzanak az immár akadályoktól mentes határvonalon, ünnepeljenek együtt, süszenek szalonnát. A gyakorlatban ez számos feladatot adott a szervezőknek. Példának okáért mind az osztrák, mind a magyar oldalon a meg kellett szerezni a hivatalos engedélyt egy ideiglenes határátkelőhely megnyitására a rendezvény délutánjára. Mindez a rendező civil társadalmi szervezeteket, amelyek 1989-ben Magyarországon még csak szárnyukat bontogatták, irgalmatlanul nehéz feladatok elé állította. Nem tisztem itt, hogy leírjam e munkát, amelyet Sopronban és környékén elsősorban az újonnan alakult politikai pártok – akkor még jó egyetértésben – együtt végeztek el. Aki a Piknik

előkészületeiről részletesen akar tájékozódni, elolvashatja az egyik főrendező, Nagy László beszámolóját, amely 2001-ben jelent meg.¹

Hasonló módon ismert – többek között szintén Nagy László publikációinak köszönhetően – a Piknik lefolyása. A fő esemény, ami a rendezvényt híressé tette, kétség kívül az volt, hogy néhány perccel 15 óra előtt, amikor a program szerint a sopronpusztai helyszínen az ideiglenes átkelőhely kapujának meg kellett volna nyílnia, egy körülbelül 150 főnyi, NDK-s polgárokból álló csoport jelent meg futólépésben, és a kaput áttörve osztrák területre rohant. Abban, hogy ez így történhetett, nagy szerepe volt Bella Árpád határőr alezredesnek, aki a kapunál egy kis létszámú, mindössze pisztollyal felszerelt őrség vezetőjeként teljesített szolgálatot. Noha Bella azt a parancsot kapta, hogy a határt csak érvényes okmányokkal rendelkezők léphetik át, a helyzetet a döntő pillanatban úgy mérte fel, hogy minden ellenállási kísérlet, figyelmeztető lövések vagy más eszközök alkalmazása pánikhoz vezetne, és áldozatokat követelne. Embereivel ezért félreállt. Estig összesen több, mint 600 keletnémet polgár lépte át a Piknik-ünnepség színhelyén a határt.

Ez a Piknik egyik története. A másik, később ismertté lett történet középpontjában Németh Miklós kormányfő áll. A miniszterelnök ugyanis, amikor tudomást szerzett a Piknik tervéről, elhatározta, hogy az eseményt a szovjetek reakciójának tesztelésére használja fel. Némethnek és több miniszter kollégájának ekkor már ugyanis komoly gondokat okozott a nyár folyamán Magyarországon összetorlódott keletnémet menekültek ügye. Ebből a helyzetből folyamatosan keresték a kiutat. A kormányfő – nem kis kockázatot vállalva – tudni akarta, hogyan reagál a Szovjetunió, és mit tesznek az ekkor még mindig Magyarországon állomásozó szovjet csapatok parancsnokai, ha a határon keletnémet polgárok tömeges menekülésére kerül sor. Mint ismeretes, a Piknik után sem Moszkva, sem a megszállók tábornokai nem reagáltak az eseményre. Ezzel lezajlott az első, „a kis határnyitás”, a szeptemberben következő, „nagy határnyitás” sikeres főpróbája. Ennek az eseménynek volt háttértörténete (amelyről annak idején a Piknik szervezőinek se volt tudomása), mégpedig az, hogy a keletnémetek tömeges megjelenése Sopronpusztán nem volt a véletlen műve.

Röviden összefoglalva, ennyit mondhatunk el az ismert tényekről. A továbbiakban megkíséreljük ezeket és jelentőségüket a határnyitás történetébe beilleszteni. A nyugatra áttelepülni kívánó keletnémet tömegek megjelenése Magyarországon július közepén kezdte komolyan foglalkoztatni a kormány szerveket. A probléma azonban augusztusban vált égetővé a keletnémetek egyre növekvő jelenlétével. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a helyzetet egy félreértés okozta: Az NDK lakossága a nyugatnémet televízió

¹ Nagy, László: Das Paneuropäische Picknick in Sopron 1989. Deutschland Archiv, 6/2001, 943–955.; Uő in: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien, Nr. 23–24. 2001, 24–40. Potsdamer Bulletin, Nr. 23/24, Oktober 2001. Magyarul: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 75–87.

adásaiból úgy értesült, hogy Magyarország lebontotta a vasfüggönyt. Látta a május 2-án készült felvételeket arról, hogyan kezdik magyar katonák felgöngyölni a drótot, és látta június 27-én az osztrák és a magyar külügyminiszter, Alois Mock és Horn Gyula szimbolikus akcióját is, amint elválták a huzalokat – nota bene akkor, amikor a vasfüggönyből már alig-alig állt valami. A keletnémet menekülni akarók 1989 nyarán azzal az értesüléssel jöttek Magyarországra, hogy innen minden további nélkül át lehet menni Ausztriába, s onnan folytatni az utat a Szövetségi Köztársaságba. Nem tudták viszont, hogy ekkor a magyar kormány még azon az állásponton volt: a vasfüggöny megszűnt, de a határt más eszközökkel továbbra is szigorúan őrzi és zárva tartja.

Július közepétől a Magyarországra érkező és a tartózkodási engedélyben megszabott időt túllépve itt maradt NDK-sok tömege egyre nőtt. Az illegális határátlépési kísérletek pedig szaporodtak. A magyar határőrség mind súlyosabb nyomás alá került, és képtelen volt az elvárásoknak megfelelni. A határt más eszközökkel nem lehetett úgy lezárni, mint korábban tették a vasfüggöny segítségével. A kelet-berlini állambiztonsági minisztérium augusztus közepén kimutatta, hogy NDK-s polgárok egy hét alatt több „eredményes határátlépési kísérletet” hajtottak végre magyar területen keresztül, mint az ezt megelőző 1988-as esztendő egészében.

A magyar kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a menekültválság okai nem Magyarországon keresendők, s ezért nem is lehet Magyarország feladata, hogy arra megoldást találjon. Ez, szerintük, a két Németország dolga. Egyre világosabbá vált ugyanakkor, hogy Bonn és Kelet-Berlin nem lesznek képesek megegyezni. Ennek következtében érett meg az a felismerés, hogy mégis csak Magyarországnak kell a kiutat megtalálnia. Budapesten egy kérdésben kezdettől fogva egyetértés volt: a magyar kormány senkit nem fog az NDK-nak akarata ellenére visszaadni. Ez logikusan annyit jelentett, hogy elengedi a menekülni kívánókat nyugatra, hiszen számukra Magyarországon helyet biztosítani nem lehetett, de ők maguk se kívántak menedéket kérni és itt maradni. Ugyanakkor viszont Németh Miklós kormányának a Varsói Szerződés államaival szemben fennálló kötelezettségekkel is számolnia kellett. Volt ugyanis Magyarországnak egy, az NDK-val 1969 óta fennálló szerződése, amely a magyar felet arra kötelezte, hogy a keletnémet polgárok továbbutazását harmadik országba akadályozza meg. Ezen felül senki sem tudta teljes biztonsággal megjósolni, hogyan reagál a Szovjetunió, ha Magyarország a keletnémetek előtt megnyitja a határt.

Ebben a helyzetben került sor augusztus 19-én a sopronpusztai Piknikre. Az ott történtek katalizátorként hatottak az eseményekre. Nyilvánvalóvá tették, hogy a keletnémetek milyen súlyos nyomást gyakorolnak a határőrizetre, s egyben azt is, hogy a határőrség helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. A Piknik ugyan nem oldotta meg a menekültválságot, de felrázta a felelős politikusokat, és hihetetlen módon felgyorsította a végső megoldáshoz vezető folyamatot. Horn Gyula külügyminiszter, aki egy, főleg Németországban elterjedt legenda szerint a

keletnémetek kiengedésének úttörője és egyedüli hőse volt, az 1989-es minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az augusztus 17-i kormányülésen még ellenezte a határ megnyitását. Az augusztus 19–20-i hétvége, a Piknik után viszont már Horn is a határnyitás mellett foglalt állást.

A Piknik látványos sikere a keletnémetek körében két további komoly következménnyel járt. A sopronpusztai tömeges menekülést mások is utánozták. Augusztus 20-án ismét több mint 600 NDK-s polgár jutott át a határon, és jelentkezett az NSZK bécsi követségén. Ugyanekkor, az iskolaév kezdetének közeledtével mind több NDK-s család tért vissza a Bulgáriában és Romániában töltött szabadságról. Útjuk Magyarországon keresztül vezetett, s mivel a Piknik eseményeiről a sajtóból és főleg a nyugatnémet rádióadókából tudomást szereztek, közülük sokan úgy döntöttek: nem utaznak tovább, hanem Magyarországon maradva kívánnak, mert úgy tűnik, a határ megnyitása már csak rövid idő kérdése.

A pontot az i-re augusztus 21-én egy halálos baleset tette fel. Kőszeg közelében késő este egy menekülő és egy fiatal határőr dulakodása közben a katona kibiztosított géppisztolya elsült, s a golyó a német férfi koponyáját találta el. Ez után egy nappal, augusztus 22-én Budapesten egy szűk miniszteri kör meghozta az elvi döntést: Magyarország meg fogja nyitni a határt a menekülők számára. A tanácskozáson mindössze hatan voltak jelen, Németh Miklós kormányfő, Horn külügy- és Horváth belügyminiszter, Borics igazságügyi államtitkár, valamint Németh két tanácsadója. A döntő szót a kormányfő mondta ki.

Augusztus 25-én Németh és Horn a Bonn közelében fekvő Gymnich kastélyban titkos tárgyaláson tudatták Helmut Kohl kancellárral és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel a döntést. Majd újabb, elhúzódó és némi politikai bonyodalommal járó diplomácia-technikai és jogi előkészítés után – miközben újra világossá vált, hogy az NDK nem járul hozzá semmiféle kompromisszumos megoldáshoz – a magyar határsorompók szeptember 10-én éjjélkor felemelkedtek a kiutazni kívánó NDK-sok előtt. Azt, hogy Magyarország ezzel láncreakciót indított el, e pillanatban még senki sem sejtette.

Így látom dióhéjban, a Piknik szerepét és megkérdőjelezhetetlen jelentőségét a határnyitás történetében s az 1989-es nagy európai folyamatban. A biztos, több oldalról ismert tények mellett vannak azonban bizonytalanságok is a Piknik körül. Igaz, olyan részletkérdésekről van csupán szó, amelyek – bármilyen válaszok születnek is – a Piknik jelentőségén mit sem változtatnak. A történeti kutatás számára azonban ezek az eddig megfejtetlen talányok jelentik az igazi kihívást. Mi az tehát, amit nem igazán ismerünk? Mindenek előtt: nincs dokumentumunk a Piknik második, a Németh miniszterelnök által írt történetéről, azaz a Szovjetunió teszteléséről. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen nem hivatalos akcióról volt szó. Azt, hogy ilyen akció mégis létezett, nem csak Németh Miklós tanúsítja, hanem többek közt Pozsgay Imre, valamint Kárpáti Ferenc akkori honvédelmi miniszter is. Problematikus azonban az, hogy Horváth

István, aki belügyminiszterként a történet egyik kulcsszereplője volt, a velem folytatott interjúkban azt nyilatkozta, nem emlékszik olyan megállapodásra, amely szerint a Piknik során menekülni kívánó keletnémeteket át kell engedni a határon.² Ezzel szemben Németh Miklós azt mondja: létezett egy megegyezés közte, Pozsgay Imre és a belügyminiszter között, miszerint augusztus 19-ére a Piknik környezetében felfüggesztik a határőrség szolgálati szabályzatát. Magyarán: arra utasítják a szolgálatot, hogy az NDK-sok menekülése felett hunyjon szemet. Ezzel egybevág az a tény, hogy a két védnök, Habsburg Ottó és Pozsgay Imre már augusztus elején megállapodott, hogy nem vesz részt a Pikniken, hanem csupán képviselteti magát. Emögött az az elgondolás húzódott meg, hogy ha a Pikniken tömeges menekülésre kerülne sor, akkor bölcsebb, ha a magas rangú politikusok, elsősorban olyanok, mint Pozsgay Imre, aki a magyar kormány tagja, nincsenek jelen a helyszínen

Szorosan összefügg az előbbi kérdéssel az a próbatétel, aminek végül a terepen levő Bella Árpád alezredes volt kitéve. Ugyanis, ha volt olyan utasítás, hogy a keletnémeteket a határon át kell engedni, akkor az alezredest erről miért nem tájékoztatták – sőt: miért volt ellenkező értelmű parancsa? Igaz, létezett egy augusztus 8-án a határőrségnek kiadott módszertani útmutató, amely szerint nagyobb menekülő csoportok esetében „határzárást kell végrehajtani”, de fegyverhasználatnak helye nincs. Ha a tömeg „a határozott fellépés ellenére” is kijut a határig, akkor az akciót be kell fejezni, és az eseményt ki kell vizsgálni. Ez persze körülbelül annyit jelentett, hogy a határátlépést meg is kell akadályozni, meg nem is. Mert ugyan ki döntött arról, hogy mi értendő „határozott fellépésen”?³ Ám ha így állt a helyzet, akkor miért került a Bella alezredesnek adott utasításba értelemszerűen az, hogy a határt csak érvényes utazási dokumentumokkal lehet átlépni és minden más kísérlet megakadályozandó? Az egyik lehetséges válasz persze úgy szól, hogy a magyar államigazgatásban 1989 nyarán meglehetősen nagy zavar uralkodott, s ez alól a határőrség sem volt kivétel, ellenkezőleg. Ez az események által különösen nagy nyomásnak kitett szervezet érthető módon egyébként is átállási zavarokkal küszködött, és tisztikara sem volt egységes. Készségesen elismerem azonban, hogy megállapításom ez esetben megreked az általánosságok szintjén.

E probléma azonban visszavezet bennünket a Piknik előkészületeihez, nevezetesen egy igen sokrétű és tisztázatlan kérdéshez, ami röviden így hangzik: Ki mit tudott? A budapesti belügyminisztériumban augusztus 15-én országos konferencián vitatták meg a Piknikkel kapcsolatos teendőket. Ezt Horváth József III/III-as csoportfőnök közölte könyvében.⁴ Nem ismerjük azonban a konferencián elhangzottakat, mivel ezzel kapcsolatban nem állnak a

² Oplatka András: Egy döntés története. Magyar határmítás, 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon, Budapest 2008, 172–173. Németül: Andreas Oplatka: Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze. Paul Zsolnay, Wien 2009, 160–162.

³ Kurucz Gyula (szerk.): Az első határmítás. Sopron, 1989. augusztus 19. Kortárs kiadó, Budapest 2000, 55.

⁴ Horváth József: A tábornok vallomása. Pallas kiadó, Budapest 1990, 241–243.

rendelkezésünkre dokumentumok. Vagy hogy világosabban fogalmazzak: a Belügyminisztérium és az általa felügyelt titkosszolgálatok ez időben és e tárgyban született aktái a történészek számára legnagyobbbrészt mindmáig hozzáférhetetlenek. Így aztán csak sejtjük, de nem tudjuk, milyen szerepet játszottak a magyar titkosszolgálatok a Piknik előtt és alatt. Az időközben elhunyt Pallagi Ferenc, aki 1989-ben helyettes belügyminiszterként a titkosszolgálatokat felügyelte, a velem folytatott beszélgetésekben ugyanazt állította, amit felettese, Horváth belügyminiszter, azaz hogy nem tudott róla, hogy Sopronpusztán augusztus 19-én keletnémetek százai fognak áttörni a határon. Érdekes. Ugyanis a Pikniket megelőző napokon ismeretlen személyek szerte az országban terjesztették az NDK-sok körében a Piknikre szóló meghívókat, és Kozma Imre atya zugligeti menekülttáborában 18-án este elbúcsúztatták a Sopronba készülő németeket, s térképeket adtak nekik, hogy Sopron környékén kiismerjék magukat. S minderről csak éppen a belügyminisztériumnak és a titkosszolgálatnak nem lett volna tudomása?

De ki terjesztette a röplapokat? Mit tudott az NSZK kormánya és titkosszolgálat, és mit tudott az osztrák kormány? A Piknik rendezői állítják, hogy utólag bizonyítékokat szereztek arra, hogy röplapjukat, melyet technikai lehetőségeik miatt csak néhány ezer példányban állítottak elő, s melyet Sopronban és környékén osztottak szét, a Szövetségi Köztársaság budapesti követségén sokszorosították, s annak alkalmazottai segítségével terjesztették a keletnémetek körében. A nyugatnémet szolgálatok jelenlétéről és részvételéről más jelek is árulkodnak. Többek között az a tény, hogy a határon áttörő menekültek közül az osztrák oldalon nem egyet hozzátartozók vagy barátok vártak. Ennek fényében nem sokat jelent sem az, hogy a bécsi nyugatnémet követség számára augusztus 19-én a menekültek százainak érkezése meglepetés volt, sem az, hogy az NSZK kormánya annak idején, közvetlenül a Piknik után azt nyilatkozta: nem volt előzetes információja a várható tömeges menekülésről. Az igazság az, hogy mindeddig nem került elő olyan dokumentum az NSZK külügyminisztériumából, ami ezt megcáfolná, és nem ismerjük például a budapesti követség Bonn-nal folytatott levelezését sem, valamint a titkosszolgálat idevágó aktáit.

Ide kívánczik egy adalék, amely e sorok szerzőjének csak röviddel ezelőtt jutott tudomására – ezt a kiegészítést 2009. november 9-én (a berlini fal ledöntésének évfordulóján) írom. Fischer Iván karmester a következő történetet közölte velem: 1989 augusztusában neki Budapesten az az ötlete támadt, hogy a táborokba bezsúfolt keletnémeteket, a menekülőket általában, meghívja egy hangversenyére. Erre augusztus 18-án este került sor, többszáz NDK-polgár jött el, jórészt fiatalok. Rongyos farmernadrágjaikkal és tornacipőikkel kirittak a közönségből, ám többen megjegyezték, mily jó, hogy valaki kulturális téren is törődik velük, igyekszik valamit tenni értük. Fischer azt mondja, az este folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy nyugatnémet diplomaták is jelen vannak a hangversenyteremben, s ők a szünetben és a koncert után terjesztették a hírt az

NDK-sok körében: utazzanak másnap Sopronpusztára, a Piknikre, át fognak jutni a határon.⁵ Tudott-e tehát az NSZK kormánya a készülődő tömegmenekülésről? Feltételezhetjük, hogy igen.

Bizonyítottan tudott viszont a tervezett áttörésről az osztrák kormány. Németh Miklós velem megosztott ismerete szerint a magyar fél ugyanis idejében értesítette a szomszédos országot. Ezt egy velem folytatott személyes beszélgetés során megerősítette Eva Nowotny nagykövet asszony, aki 1989-ben Franz Vranitzky szövetségi kancellár tanácsadója volt.⁶ A részletek azonban egyelőre e téren sem ismertek, mert a bécsi Szövetségi Kancellária aktái 30 évig zároltak, és „indokolt esetben” is csak 20 esztendő elteltével kutathatóak.

1. kép. Franz Vranitzky osztrák kancellár és Németh Miklós miniszterelnök, 1987. február 17. Lobenwein Tamás felvétele

Végezetül engedjék meg, hogy mintegy a „fehér foltok” téma összefoglalójaként egy személyes kutatási esetet és élményt meséljek el. Könyvem⁷ kézírata már eléggé előrehaladott állapotban volt, amikor kapcsolatba kerültem egy Németországban élő, magyar származású orvossal, aki a következőket mondta el: néhány nappal a Piknik előtt Habsburg Ottó

⁵ Fischer Iván szíves közlése a szerzővel 2009. október 26-án.

⁶ E sorok írójának beszélgetése Eva Nowotny nagykövet asszonnyal 2005. augusztus 17-én Bad Ausseeban.

⁷ Lásd a 2. lábjegyzetet.

környezetéből, amellyel amúgy is kapcsolatban állt, arra kérték, hogy augusztus 19-én vegyen részt egy akcióban a magyar határ osztrák oldalán, Amikor délelőtt a helyszínre érkezett, egy sátoztáborral találkozott az erdőben Sopronpusztával szemben, Ausztriában. Jelen voltak, mint elmondta, osztrák csendőrök, elsősorban azonban egyenruhában az NSZK-Bundesgrenzschutz (szövetségi határőrség), a Német Vöröskereszt, valamint a Szövetségi Technikai Szolgálat emberei. Az adatközlő szerint a kora délutáni határáttörés után először itt igazoltatták és regisztrálták a menekülteket, s próbálták kiszűrni a köztük lévő esetleges Stasi-ügynököket. Igyekeztem ellenőrizni a történetet, de be kell vallanom: nem tudom se igazolni, se cáfolni. Walburga von Habsburg, aki édesapját a Pikniken képviselte, határozottan állítja: nem volt ilyesmiről tudomása, holott efféle akcióról okvetlenül értesülnie kellett volna. A Sopronpusztán átmenekült keletnémetek azt mondták nekem, nem tudnak ilyen táborról, őket elsőként az osztrák csendőrség regisztrálta, majd később a bécsi NSZK-követség személyzete. Levelet írtam Németországba a Bundesgrenzschutznak, a Vöröskeresztnek és a Technikai Szolgálatnak, ebben feltettem a kérdést, létezik-e a levéltárunkban erre vonatkozó adat. Egyedül a Vöröskereszt válaszolt: nem találnak idevágó dokumentumot. Ám hozzátették: a berlini központi levéltárunkban „Paneurópai Piknik, Sopron 1989” alatt létezik anyag, ez azonban 30 évre zárolt. Beszéltem az NSZK nagykövetével, aki hazáját 1989-ben Bécsben képviselte; semmiféle információval nem tudott szolgálni. Megkerestem Burgenland tartomány akkori biztonsági főnökét. Ő némileg talányosan először azt mondta, értsem meg, hogy bizonyos dolgokról 20 esztendő után sem beszélhet, majd hozzátette, mit sem tud az esetről.

Összegzés helyett azzal a – nem túl eredeti – megállapítással kell zárnom írásomat, hogy mind e kérdéskörben, mind nagy általánosságban az 1989-es esztendő történetében marad még jó néhány érdekesítő téma, amellyel az utánunk jövő nemzedékek történészei foglalkozhatnak.